

9. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации / Отв. ред. А. Иванченко. Москва, 1999. 856 с.
10. Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії від 30 жовтня 2002 р. Вибори і демократія. 2006. № 4 (10). С. 94–126.
11. Матейкович М.С. Проблемы правового регулирования выборов в органы государственной власти субъектов Российской Федерации: монография. Тюмень: Изд-во Тюм. гос. ун-та, 1999. 184 с.
12. Герасименко Т.В. Принципы выборов в органы государственной власти и местного самоуправления в Российской Федерации: дис. ... канд. юр. наук. Тюмень, 2003. 243 с.
13. Катков Д.Б. Избирательное право: Вопросы и ответы / под ред. Ю.А. Веденева. Москва: Юриспруденция, 2001. 288 с.
14. Таровик С.С. Реализация принципов всеобщности, свободы, равенства в избирательном праве Российской Федерации: дис. ... канд. юр. наук. СПб., 2009. 195 с.
15. Конституційне право України. / За ред. В. Погорілка. Київ, 2000. 428 с.
16. Шведа Ю.Р. Выборы та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.
17. Ключковський Ю.Б. Основні напрями розвитку виборчого законодавства за роки незалежності України. Вибори Президента України-2004: проблеми теорії та практики: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Атіка, 2005. С. 41–57.
18. Панкевич Р. Проблеми типології виборчих систем. Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. 2002. Вип. 4. URL: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Politologija/Pankevych.htm>. (дата звернення 14.08.2018)
19. Бучин М. Демократичні принципи виборів: суть і типологія. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789...08> (дата звернення 14.08.2018)

УДК 340.1

ГЕНЕЗА ІДЕЇ ПРАВА НА СПРОТИВ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

GENESIS IDEA OF THE RIGHT TO RESISTANCE: THE HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Орос М.М.,

*здобувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті здійснюється історико-правовий аналіз обґрунтування виникнення, розвитку та використання ідеї права на спротив як невід'ємного природного права, а також його закріплення в міжнародних правових актах.

Ключові слова: право на спротив, влада, права і свободи, природне право, реалізація природного права на спротив.

В статье осуществляется историко-правовой анализ обоснования возникновения, развития и использования идеи права на сопротивление как неотъемлемого естественного права, а так же его закрепление в международных правовых актах.

Ключевые слова: право на сопротивление, власть, права и свободы, естественное право, реализация естественного права на сопротивление.

The article deals with the historical and legal analysis of the substantiation of the emergence, development and use of the idea of the right to resistance as an inalienable natural law and the consolidation of this right in international legal acts.

Key words: right to resistance, power, rights and freedoms, natural law, realization of natural right to resistance.

Постановка проблеми. Однією із сучасних ідей конституціоналізму є ідея права народу на спротив. Генеза такої ідеї пройшла тривалий та складний історичний шлях формування та подальшого її закріплення в міжнародних та внутрішньонаціональних правових актах. Попри це ідея права народу на спротив не втрачає своєї цікавості та залишається актуальною дотепер. Тому для кращого розуміння суті права народу на спротив (як одного з природних прав, що є одним із складників сучасної ідеї конституціоналізму) необхідно подальше вивчення генезису цієї ідеї.

Мета статті – спробувати проаналізувати історико-правовий процес формування та розвитку генези ідеї права народу на спротив.

Виклад основного матеріалу. Нещодавні дві революції в Україні (Помаранчева революція та Революція гідності) є актами прямого народовладдя. Проте, як зазначає В.Т. Кабишев, не всі інститути прямого народовладдя регулюються правом [7, с. 53]. На думку вченого, не дивлячись на те, що революція є вищим актом прямого народовладдя, це не може потрапити в орбіту прямого регулювання [7, с. 64]. Водночас у ст. 5 та 69 Конституції України визнається принцип безпосереднього народовладдя та закріплено деякі його форми, зокрема вибори та референдум [9]. Тобто держава визнала право українського народу безпосередньо здійснювати владу через форми

безпосередньої демократії. Проте у вищевказаних статтях Основного Закону серед наведених форм безпосередньої демократії немає такої форми, як права народу на спротив влади. Проте і не має заборони на здійснення народом такої форми, оскільки наведений перелік інститутів безпосередньої демократії у вказаних статтях не є вичерпним.

У контексті досліджуваної проблематики, на нашу думку, слушно навести рішення Верховного Суду України. Так, у пункті 5 мотивувальної частини рішення від 16 листопада 2004 року «Щодо встановлення результатів волевиявлення у територіальному виборчому окрузі «100 (м. Кіровоград)» Верховний Суд України зазначив, що Конституція України в ст. 69–71 проголосила принцип народовладдя і встановила природне право кожного громадянина України на управління державою [10, с. 167].

Отже, Верховний Суд України визнав, що форми безпосередньої демократії є основою для безпосереднього волевиявлення волі народу і здійснення ним влади, саме через ці форми реалізуються природні права.

Через прогресивний розвиток юридичної науки в західних країнах та відсутності в них революцій спричинило втрату інтересу як із боку історії, так і з боку права до генези такого природного права, як права на спротив. На початку ХХІ ст. ідея права на повстання практично зникла з міжнародного діалогу з прав людини [21, р. 92]. Не дивлячись на це, саме завдяки правовим поглядам мислителів

західного світу було аргументовано необхідність існування та реалізація такого природного права.

Водночас ідея права народу на спротив владі відображалася у працях мислителів античного часу, які хоч і розглядали його складовою частиною політики, але без особливого ентузіазму та підтримки.

Так, у книзі Платона «Держава» наводяться висновки Аристотеля щодо причин, які спонукають народ до спротиву владі. Зазначається, що основний двигун усіх політичних переворотів – це прагнення до рівності. Як тільки в державному устрої порушується органічна рівновага, як тільки будь-який приватний інтерес (становий або особистий) починає без міри переважати, так одразу є протилежна реакція: пригноблені прагнуть скинути із себе ярмо своїх гнобителів і самі стати замість них біля керма влади. Саме це, на думку мислителя, і є коренем усіх цивільних міжусобиць.

Аристотель зазначає, що зовнішній привід останніх буває іноді незначним, але реальна причина повстання завжди є важливою: будь-яке повстання зумовлюється певним порушенням органічної рівноваги (серед яких ті, що виникли в результаті нерівності) і прагненням усунути цю нерівність, відновити стан органічного рівноваги або справедливості. Мислитель підкреслює, що до цієї головної мети політичних переворотів домішуються і мотиви егоїстичного властивості: егоїзм породжує егоїзм і честолюбства багатіїв. Пригноблені не задовольняються відновленням рівності, але прагнуть самі до безмежного панування, а потім легко звертаються до гнобителів. Ось чому серед загального партійного розбрату і жорстокості жодна з існуючих державних форм не може бути стійкою, бо держави безперервно коливаються між двома протилежними крайнощами олігархії й демократії [13, с. 21–22].

Отже, не дивлячись на те, що Аристотель уважав революцію одним із складників політики, право на неї він не підтримував, будучи не зовсім високої думки про такий специфічний інструмент [18].

Такої ж думки був Макіавеллі, який не тільки не підтримував існування якогось особливого права у народу на спротив владі, але був категорично проти реалізації такого права через революцію [11, с. 398–399].

Натомість давньоримський політичний діяч, оратор і філософ Цицерон підтримує право народу на спротив владі, фактично визнаючи таке право природним. Так, у своїй праці «Діалоги: Про державу і закони» він зазначає, що громадянин повинен підготуватися, щоб завжди бути у всеозброєнні проти того, що коливає державний лад. При цьому Цицерон наголошує на тому, що немає більш спотвореної форми правління, ніж та, за якої багаті люди вважаються найкращими. Водночас філософ підкреслює, що коли цар починає бути несправедливим, то цей державний лад негайно ж руйнується, а цей же правитель стає тираном. Це найгірший вид державного устрою, проте близький до найкращого. Якщо його скидають оптимати, бо так і трапляється, то держава отримує другий із трьох названих видів пристрої; цей вид уподібнюється до царської влади, тобто він складений із «батьків» ради провідних людей, що піклуються про благо народу [15, с. 25, 79].

Саме тому Цицерон виправдовує дії тих, хто вбиває тиранів. Оскільки, на його думку, де існує тиран, там не просто погана держава, а взагалі не існує жодної держави [15, с. 31]. Як наслідок, Цицерон наводить причину, що спонукала до вбивства імператора Юлія Цезаря: ігнорування та порушення ним усіх божих і людських законів заради принципіату (монархії, яка поєднувала в собі монархічні та республіканські риси) [16, с. 64].

Незважаючи на підтримку Цицероном права народу на спротив лади, цікавими є його роздуми щодо зловживанням народом таким правом. Мислитель наголошує, що якщо ж народ своєю рукою вб'є або вижене тирана, то він буде помірним тільки до того часу, доки володіє своїми

почуттями і розумом, радіє зі свого діяння і хоче захистити ним же встановлений державний лад. Але якщо народ застосував насильство до справедливого царя, позбавив його царської влади або навіть (це буває ще частіше) «покуштував» крові оптиматів, то він підпорядкував своєму свавілля всю державу [15, с. 25, 30–31, 179].

Якщо цих тиранів, як це часто буває, скидають кращі люди, то держава відроджується, але якщо це роблять люди зухвалої відваги, то виникає добре нам відоме правління кліки, інший рід тиранів, то така ж кліка часто виникає з чудового правління оптиматів, коли ті чи інші вади відволікають самих провідних людей від їхнього шляху. Таким чином, державну владу, немов м'яч, вихоплюють тирані у царів, у самих тиранів – пріоритетні люди або народ, а у народу – кліка або тирані, тобто державний устрій протягом більш-менш тривалого часу ніколи не зберігається в одному і тому ж положенні [15, с. 32].

Тобто дії народу на спротив та зміну влади шляхом революції мають бути виправдані крайнім беззаконням влади. У жодному разі народ не має зловживати таким правом, особливо щодо справедливої влади, оскільки це призводить до негативних наслідків як для держави, так і для народу в цілому.

Не дивлячись на суперечливі погляди та незначну підтримку стародавніх мислителів щодо необхідності визнання за народом права на спротив та зміну влади, свого подальшого розвитку ідея отримала в епоху нового часу. Яскравим прикладом підтримання доктрини щодо законного права на спротив та зміну влади (як реалізація народом свого природного права) є творчість американського філософа Дж. Локка. Він у своїй праці «Два трактати про правління» ставить для себе завдання відповісти на такі питання: чи можна противитися велінням государя та чи можна надавати йому опір щоразу, коли хто-небудь буде відчувати себе скривдженим і вважати, що з ним вчинили несправедливо? І чи призведе це до розладу та розтрощить всю держу; замість правління і порядку не залишиться нічого, крім анархії і сум'яття. Аналізуючи вказані питання, Дж. Локк доходить висновку, що силу слід протиставляти лише щодо несправедливої та незаконної сили; а всякий, хто чинить спротив, у будь-якому разі, накликає на себе справедливе засудження Бога і людей. Тому, на думку автора, реалізація такого права не спричиняє жодної небезпеки, збентеження чи заколоту, як це часто припускають, оскільки:

1) у низці країн особа государя за законом є священною: щоб він не наказував чи не робив, щодо нього не можна застосовувати ні силу, ні будь-який юридичний осуд або засудження. Проте можна чинити опір незаконним діям будь-якої посадової особи нижчого рангу або інших уповноважених государем осіб, якщо тільки він сам фактично не поставить себе в стан війни зі своїм народом, розпустить уряд і спонукає народ вдатися до того захисту, на який має право всякий, що знаходиться в природному стані;

2) король і влада знаходяться в безпеці до того часу, поки вони не будуть діяти проти законів. А тому народ не має підстав вчиняти опір і не існує загрози ні для правителя, ні для правління, якщо сама влада дотримується законів;

3) навіть у країні, де влада головної посадової особи не є священною, доктрина про законність опору всяким незаконним проявам його влади не буде загрожувати йому або винести смуту в державу. Де можна відновити справедливість стосовно потерпілого і відшкодувати завдані йому збитки за допомогою звернення до закону, там не може бути приводу для застосування сили, яка використовується лише тоді, коли людині перешкоджають звернутися до закону. Ворожою вважається лише та сила, яка не дає можливості такого звернення. І тільки така сила ставить того, хто її застосовує, в стан війни, робить законним опір йому;

4) якщо ж незаконні дії, які чинить посадова особа, тривають (за допомогою тієї влади, якою він володіє), а застосуванню засобів, визначених законом, заважає та ж сама влада, то право опору (навіть у разі таких самих запеклих актів тиранії) не може порушити раптово або з незначного приводу порядок правління. Адже якщо всі ці дії поширюються лише на випадки, що стосуються декількох приватних осіб, то хоча вони і мають право захистити себе та повернути собі силою те, що у них було незаконно взято, проте нелегко залучити їх до боротьби, в якій вони напевно загинуть; один або декілька з пригноблених людей не можуть порушити порядок правління, коли основна маса народу не вважає, що це їй стосується, як і не може буйний божевільний або незадоволений зайдиголова перевернути благоустроєну державу. Тому народ настільки ж мало схильний слідувати як за одним, так і за іншим [2].

Не дивлячись на значний внесок Дж. Локка щодо утвердження права народу на спротив та зміну влади, саме американський юрист Дж. Адамс, який пізніше (1796–1800 роки) став другим президентом незалежних Сполучених Штатів, науково обґрунтував доктрину щодо важливості визнання та закріплення прав народу на спротив, яке бере свій початок із природних прав людини. У своєму творі «Нованглус» (з одночасним розкриттям прагнення британського Парламенту і корони щодо американських колоній) показав значимість використання суто правових важелів для вирішення будь-якої конфліктної ситуації. При цьому Адамс (як один із батьків-засновників) допускає можливість народу вдатися до спротиву владі та до її заміни, зокрема таким радикальним шляхом, як революція, яку він вважав одним із правових методів. Проте Дж. Адамс підкреслює, що народ має право на здійснення революції тільки після того, як усіма іншими правовими способами бажаний результат так і не був досягнутий. «Влада народу знову стала вживати заходів для своєї безпеки, що забезпечується переобранням законодавчої гілки, коли законодавці вчинили всупереч наданій їм довірі, присвоївши власність народу. Законна змінюваність втратила довіру влади (найкраща перепона на шляху бунту і найбільш можливий засіб йому перешкодити). Саме ж повстання – це опозиція не окремим особам, а владі, яка ґрунтується на конституціях і законах уряду. Хто ламає систему правління силою і їй же виправдовує опір влади, той є справжнісіньким бунтівником. Коли люди увійшли в суспільство і заснували цивільне правління, то виключили силу і прийняли закони для захисту власності, миру і єдності між собою. Заново вдаються до сили на противагу закону і виробляють повстання (rebellare), повертаючи стан війни, справжні бунтівники» [18, р. 84].

Спираючись на «Другий трактат про правління» Дж. Локка, Дж. Адамс, розвиваючи свій тезис щодо бунтівників, які повстали проти влади, яка у своїй діяльності керується дотриманням прав і свобод людини, розвиваючи тему, продовжив: «Треба сказати, що підступні й бунтівні люди, поширившись у народі, можуть змусити його повірити, піклуючись при цьому лише про власну вигоду, що керівник держави або законодавчий орган не виправдовує наданого йому довіри і діє проти інтересів народу. Таким чином, Дж. Адамс зазначає: «Якщо ті, хто силою знищує законодавчий орган – заколотники, то і самих законодавців не можна не вважати такими. Оскільки коли законодавці поставлені для захисту й охорони народу, його свободи і власності, силою зазіхають на них і намагаються відняти, то цим ставлять себе в стан війни з людьми, які їх обрали захисниками й охоронцями світу; вони будуть за найбільш обтяжуючих обставин *rebellantes* – бунтівниками» [18, р. 84].

Будучи одним із лідерів американської революції, Дж. Адамс з упевненістю звинуватив парламент у тому, що саме вони (британці – справжні організатори повстання) винні в тому, що припинили захист природних прав, які

поширюються на громадян через як природний порядок, так і діючі конституційні угоди. Коли урядові акти «Анулюють суспільний договір зі свого боку, то це буде анулювати його і з боку народу» [17, р. 16].

Такі ж погляди щодо права народу на спротив та зміну влади, яка втратила довіру, зокрема шляхом революції, мали широке поширення серед тодішньої американської інтелектуальної еліти колоній, серед яких був не тільки мислитель, але і лідер війни за незалежність та автор Декларації незалежності США Т. Джефферсон. Він стверджував, що революція в Америці трапилася тоді, коли король остаточно позбавив своїх американських підданих монаршого захисту, зробивши вчинок, який повернув у руки народу ту владу, яку він йому (королю) делегував [20, р. 253].

Щодо цього Ю.М. Головка слушно зазначив, що після перемоги революції батьки-засновники стали архітекторами конституційного порядку новоствореної республіки, будучи авторами законів, пов'язаних із затвердженням нової державності та доктрини прав людини. Вони перенесли погляди про природу правління на систему влади, створену ними, охарактеризувавши її аналогічним правом управління, що будується на довірі суспільства, з належністю остаточного права судити про ефективність влади народу. При цьому правителі, дотримувачі теорії суспільного договору, виступали не учасниками останнього, а лише агентами, на якого суспільством покладено його сумлінне виконання [3, с. 62–66]. Як зазначав Т. Джефферсон, «конгрес – не сторона договору, а просто його творіння» [20, р. 253, р. 449].

Водночас для розуміння проблеми виправданості мирного, але незаконного опору влади, велике значення має есе «Опір цивільному уряду» Г.Д. Торо (1817–1862), якого деякі автори вважають основоположником сучасної концепції громадянської непокорності [4, с. 3].

Аналізуючи уявлення Г.Д. Торо про тактику громадянської непокорності, І.Ю. Залисін зробив такі висновки. По-перше, вибираючи цей засіб політичної боротьби, він керувався високими моральними мотивами, прагненням до справедливості, справжнього народовладдя, свободи. По-друге, абсолютизація моральних критеріїв в оцінці політичної ситуації, визначенні цілей і засобів боротьби визначила деяку спрощеність і схематизм громадянської позиції як самого Торо, так і деяких його сучасних послідовників. Світовий досвід показує, що іноді в ім'я демократії і свободи доводиться вдатися до лише відносно, а не абсолютно виправданих із моральної точки зору засобів (наприклад, до насильства). По-третє, прихильникам громадянської непокорності необхідно пам'ятати про можливі деструктивні наслідки порушення закону (правовий нігілізм, популяризація не правових методів політичної боротьби та ін.), із якими б благородними намірами це не робилося [6, с. 259–262].

Генеza ідеї права народу на спротив та зміну влади знайшла своє юридичне закріплення в ухваленій Конгресом 4 липня 1776 року Декларації представників Сполучених Штатів Америки, які зібралися на Загальному конгресі. У цьому юридичному документі «Декларації незалежності» вперше юридично визнавалось та закріплювалось одним із природних прав право народу на спротив та зміну влади, зокрема шляхом революції. Так, у документі зазначається, що ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невід'ємними правами, до яких належить життя, свобода і прагнення щастя; що уряди встановлюються між людьми для того, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів походить із згоди тих, ким вони управляють; що в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організуючи його владу в такі способи, які видаються

народові найдодільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя. Розважність підказує не змінювати здавна встановлені уряди з дрібних і минулих причин; цілий досвід свідчить, що людство воліє радше терпіти, поки» лихо стерпне», ніж виправляти лихо скасуванням звичних форм. Коли низка правопорушень і зловживань владою незмінно спрямована на досягнення тієї мети, виявляє намір підпорядкувати народ абсолютному деспотизму, тоді народ має право та обов'язок повалити такий уряд і встановити нову форму забезпечення народу в майбутньому [1].

У 1789 році у Франції було прийнято «Декларацію прав людини і громадянина», де також визнавались природні права людини і громадянина, серед яких і право на спротив гнобленню [12]. У статті 3 встановлюється, що «джерелом суверенної влади є нація. Жодні установи і жоден індивід не можуть володіти владою, яка не виходить явно від нації» [14, с. 26–27].

Проте вперше на сучасному етапі розвитку суспільства право народу на спротив було визнано та закріплено у міжнародному юридичному документі. У преамбулі Загальної декларації прав людини ООН (1948) чітко вбачається, що однією з підстав її прийняття є необхідність, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися

до повстання проти тиранії й гноблення (як до останнього засобу) [5].

Як стверджує М.О. Колоколов, у сучасних демократичних конституціях право чинити опір узурпації влади, її зловживань не фіксується. Причина? Право опору важко юридично відмежувати від небезпеки спроб екстремістів захопити владу насильницьким шляхом [8, с. 20].

Не дивлячись на це, сьогодні генеза ідеї права на спротив та зміну влади знайшла своє закріплення в конституціях 39 країн світу [19].

Висновки. Таким чином, генеза ідеї права на спротив (як одного з природних прав людини і громадянина) перед тим, як знайти своє практичне визнання, закріплення та охорону в міжнародних правових документах та національних конституційних актах, спочатку сформувалась філософською категорією в Стародавній Греції. Подальшого поширення вона набула серед римських юристів та їх послідовників середніх віків та епохи нового часу, які розглядали її вже не тільки з теоретичної, але і з практичної точки зору, що сприяло формуванню нової правової доктрини. Завдяки чому така ідея дійшла до наших днів та отримала чітке юридичне оформлення, відображаючи тим самим цінність права на спротив (як одного з фундаментальних прав).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларація незалежності США 1776 року. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=946555693>.
2. Дж. Локк. Два трактата о правлении. Электронная библиотека «Гражданское общество». С. 119–122. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Lokk.Traktaty_2.pdf.
3. Головки Ю.М. Власть как право на доверии и революция как право из его утраты: взгляды Джона Адамса на природу правления и истоки гражданских прав. Философия права. 2012. № 4.
4. Жирнов П.О. Социально-политические взгляды Г.Д. Торо: социологический анализ. Автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01. Саратов, 2007.
5. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
6. Залысин И.Ю. Идеи Г. Торо о гражданском неповиновении и современный политический процесс. Пробелы в Российском законодательстве. 2013. № 5. С. 259–262.
7. Кабышев В.Т. Прямое народовластие в советском государстве / Владимир Терентьевич Кабышев. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1974. 151 с.
8. Колоколов Н.А. Народ и власть: право на восстание. С. 15–30. С. 20. Народ и власть: взаимодействие в истории и современности: сб. научн. тр. / отв. ред. И.В. Михеева, Ф.А. Селезнев. Вып. 2. Нижний Новгород: ООО «Растр», НИУ ВШЭ – Нижний Новгород. 2015. 562 с.
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Офіційний вісник України. 2010. № 72/1 Спеціальний випуск. Ст. 15.
10. Орзіх М.П., Єзеров А. А., Терлецький Д.С. Конституція України у судових рішеннях. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 432 с.
11. Макиавелли Н. Государь: Сочинения. Москва, 2001. 656 с.
12. Мироненко О.М. Декларація прав людини і громадянина 1789. Політична енциклопедія / ред.-кол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011.
13. Платон. Государство. Пер. с древнегреч. А.Н. Егунова. Вступ. ст. Е.Н. Трубецкого. Комментар. В.Ф. Асмуса. Примеч. А.А. Тахо-Годи. Москва: Академический проект, 2015. 398 с. (Философские технологии).
14. Французская Республика. Конституция и законодательные акты. Перевод с французского / Сост.: Маклаков В.В., Энтин В.Л.; Редкол.: Барабашев Г.В., Жидков О.А., Ильинский И.П., Калямин Г.П., Страшун Б.А., Туманов В.А. (Под ред. и со вступ. ст.), Чиркин В.Е.; Пер.: Маклаков В.В., Пучинский В.К., Энтин В.Л. Москва: Прогресс, 1989. 448 с.
15. Цицерон М.Т. Диалоги: О государстве - о законах. Издание подготовили И.Н. Веселовский, В.О. Горенштейн и С.Л. Утченко. Ответственный редактор С.А. Утченко. (Москва: Издательство «Наука», 1966. 223 с.
16. Цицерон Марк Туллий. О старости. О дружбе. Об обязанностях; пер. с лат. Москва: Наука, 1975. 245 с.
17. Adams J. The Works. Vol. IV.
18. Adams J. The Works of John Adams, Second president of the United States: With a Life of the Author, Notes and Illustrations by his Grandson Charles Francis Adams. 10 Vols. Boston: Little, Brown and Co., 1850–1856. Vol. IV.
19. Ginsburg T. When to Overthrow your Government: The Right to Resist in the World's Constitutions [Electronic resource] /T. Ginsburg, D. Lansberg-Rodrigues and M. Versteeg // 60 UCLA L. Rev. 1184 (2013). URL: http://comparativeconstitutionsproject.org/wp-content/uploads/2013_Right-to-Resist_with-TG-DLR.pdf. Title from the screen.
20. Jefferson T. The Writings of Thomas Jefferson. Ed. Merrill Peterson. N.Y., 1984.
21. Murphy Shannonbrooke. The right to resist reconsidered / In The Challenge of Human Rights: Past, Present and Future. Edited by David Keane, Lecturer in Law, Middlesex University, UK and Yvonne McDermott, Lecturer in Law, Bangor University, UK. 2012.